

Г.Б. Телеуев<sup>1\*</sup>, А.Е. Бектурганов<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Халықаралық білім беру корпорациясындағы  
Қазақстан-Америка университеті, Қазақстан, Алматы қ.

<sup>2</sup>Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

\*e-mail: galim200385@mail.ru

## ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАНУАРЛАР ДҮНИЕСІН ҚОРҒАУ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ұсынылып отырған ғылыми мақала Қазақстан Республикасында жануарлар дүниесін қорғаудың құқықтық мәселелерін зерттеуге бағытталған. Жануарлар әлемі адамзаттың ортақ ұлттық қазынасы түріндегі маңызды биологиялық ресурстардың бірі болып табылады. Жануарлардың қоршаған ортаны қалыпты ұстап тұруда, атап айтқанда топырақтың құнарлану, судың тазалығын сақтауда, гүлді өсімдіктерді тозандануы секілді табиғи қызметтерді орындауы олардың ғаламдағы орнын айқындайды. Ал жануарлар дүниесі бүгінгі таңда биологиялық аралуандылыққа ақпал ететін болғандықтан, оларды қалыпты ұстау ол кез келген мемлекеттің стратегиялық міндеті болуы тиіс. Мақалада Қазақстан Республикасында жануарлардың жағдайы зерттеліп оларды қорғау жолдары ұсынылды. Авторлардың негізгі ұстанымы жануарлар дүниесін қорғауда аңшылықты тиімді құқықтық реттеу арқылы жануарлар дүниесін қалыпты жағдайда ұстау немесе өсімін молайту. Отандық және шет мемлекеттерінің заңнамасы мен тәжірибесін зерттеу арқылы ұтымды ұсыныстар келтірілген.

**Түйін сөздер:** экологиялық құқық, қоршаған ортаны қорғау, ұлттық заңнама, жануарлар дүниесін қорғау, дериванттар, биологиялық аралуандылық, халықаралық конвенциялар, нормативтік құқықтық актілер.

G.B Teleuyev<sup>1\*</sup>, A.E. Bekturganov<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Kazakhstan-American University in International Education Corporation, Kazakhstan, Almaty

<sup>2</sup>L.N. Gumilev Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

\*e-mail: galim200385@mail.ru

### Some issues of improving legislation on animal protection in the Republic of Kazakhstan

The proposed scientific article is aimed at studying the legal issues of protection of wildlife in the Republic of Kazakhstan. The animal world is one of the most important biological resources in the form of a common national treasure of mankind. The fact that animals perform natural functions in maintaining the normal environment, in particular soil fertility, maintaining water purity, and pollinating flowering plants, determines their place in the universe. And since the animal world today is a biological species, keeping their normal should be a strategic task of any state. The article examines the state of animals in the Republic of Kazakhstan and proposes ways to protect them. The main position of the authors is to maintain or reproduce wildlife in a normal state through effective legal regulation of hunting in the protection of wildlife. Rational recommendations are given by studying the legislation and practice of domestic and foreign states.

**Key words:** Environmental Law, Environmental Protection, national legislation, wildlife protection, derivatives, Biological Diversity, international conventions, regulations.

Г.Б. Телеуев<sup>1\*</sup>, А.Е. Бектурганов<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Казахстанско-Американский университет в Международной образовательной корпорации, Казахстан, г. Алматы

<sup>2</sup>Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

\*e-mail: galim200385@mail.ru

### Некоторые вопросы совершенствования законодательства по защите животных в Республике Казахстан

Предлагаемая научная статья направлена на изучение правовых вопросов охраны животного мира в Республике Казахстан. Животный мир является одним из важнейших биологических ресурсов в виде общей национальной сокровищницы человечества. Выполнение животными

естественных функций по поддержанию нормальной окружающей среды, в частности, по обесценению почвы, поддержанию чистоты воды, деградации цветковых растений, определяет их место во Вселенной. А поскольку животный мир в настоящее время зависит от биологического разнообразия, поддержание их в норме должно быть стратегической задачей любого государства. В статье изучено состояние животных в Республике Казахстан и предложены способы их защиты. Основная позиция авторов заключается в поддержании или воспроизводстве животного мира в нормальном состоянии путем эффективного правового регулирования охоты для охраны животного мира. В результате проведения сравнительного правового анализа законодательства Республики Казахстан и зарубежных стран представлены основные пути совершенствования законодательства в области охраны животного мира

**Ключевые слова:** экологическое право, охрана окружающей среды, национальное законодательство, охрана животного мира, дериванты, биологическая разнообразие, международные конвенции, нормативные правовые акты.

## Кіріспе

Биологиялық әралуандылық соңғы уақытта адамзат үшін аса маңызды болып табылатын проблемалардың бірі. Биологиялық әралуандылықтың бұзылуы қоршаған ортаның жағдайының күрт нашарлауына, адам өмір сүруінің сапасына тікелей ықпал етеді. Тіптен келгенде адамның өзі де биологиялық әралуандылықтың бөлшегі болып табылады. Ал жануарлар дүниесі бүгінгі таңда биологиялық әралуандылыққа ықпал ететін болғандықтан, оларды қалыпты ұстау ол кез келген мемлекеттің стратегиялық міндеті болуы тиіс.

Жануарлар әлемі адамзаттың ортақ ұлттық қазынасы түріндегі маңызды биологиялық ресурстардың бірі болып табылады. Жануарлардың қоршаған ортаны қалыпты ұстап тұруда, атап айтқанда топырақтың құнарлану, судың тазалығын сақтауда, гүлді өсімдіктерді тозандануы секілді табиғи қызметтерді орындауы олардың ғаламдағы орнын айқындайды. Басқаша айтқанда, жануарлар әлемі қоршаған ортаның тазалығының индикаторы ретінде де қызметін атқарады. Өйткені жануарлар тек экологиялық таза және сапалы ортада ғана өмір сүру мүмкіндіктеріне ие (Staniszewska 2013: 151).

Ғаламдық тарихқа үнілсек адамдар мен жануарлар арасындағы қарым қатынастың өзіндік ұзақ тарихы бар. XIX ғасырға дейін адамдар жануарларға тек зат ретінде ғана қараға болатын. Жануарлардың жекелеген түрлерінің сиреуі, оларды құқықтық тұрғыдан қорғау қажеттілігін тудырды. Сәйкесінше, әлемнің түрлі мемлекеттерінде жануарлар дүниесін қорғау туралы заңнамалық тетіктер қалыптаса бастады. Жануарлар дүниесін қорғау кешенді шаралар жүзесінен тұратын үздіксіз құбылыс болып табылады (Schmahmann 1995).

Жануарлар дүниесін қорғау кез келген мемлекеттің стратегиялық мақсаты болуы тиіс. Қазіргі таңда Қазақстан фаунасында сүтқоректілердің 172 түрі, құстың 490, бауырымен жорғалаушылардың 51 түрі, балықтың 100 астам түрі, 50 000 астам омыртқасыздар мен 30 000 астам жәндіктердің түрі мекендейді. Жануарлар дүниесі Қазақстан Республикасының табиғи ортаның және жердің биологиялық әралуандылығының ажырамас элементі, жаңартылатын табиғи ресурс биосфераны реттейтін маңызды тұрақтандырушы құрамдас бөлік. Жануарлар дүниесін қоршаған ортаның ажырамас компоненті болғандықтан оларды қорғау мен өсімін молайту қолайлы қоршаған ортаны қамтамасыз ету саясатының аясында жүзеге асырылуы тиіс.

Қазақстан Республикасының экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі дайындаған 2021 жылға арналған Қоршаған ортасының жай-күйі туралы және Қазақстан Республикасының табиғи ресурстарын пайдалану туралы Ұлттық баяндамасында берілген мәліметтерге сүйенсек Қазақстан Республикасында сирек және жойылып кету қаупі бар жануарлардың келесі динамикасын байқауға болады. Мәселен 2021 жылға қарай, тоғай еліктерінің саны 2017 жылы 825 мыңды құраса 2021 жылы 926 ға жеткен. Жайран – 14894, құлан – 4337, арқар – 18863, сайғақ – 842 000, қабан -38349, марал -11366, еліктер – 74621, киіктер -5192 ні құрады (<http://ecogeo.gov.kz/ru>).

## Зерттеу материалдары мен әдістер

Зерттеу жұмысын орындау барысында құқықтық зерттеу әдістері кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, диалектикалық зерттеу әдісі. Бұл әдісті қолдану жануарлар дүниесін қорғау заңнамасының негізінің қалыптасуын зерттеуге және тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы құқықтық әдістерді қолдану Қазақстан Республикасы мен шет мемлекеттерінің жануарлар дүниесін қорғау заңнамасы мен тәжірибесін зерттеу кезінде қолданылды. Нәтижесінде, осы бағытта ұлттық тәжірибені жетілдіруге қатысты ұсыныстар келтірілді. Құқықтық логикалық әдістерді қолдану, соның ішінде талдау әдісін қолдау арқылы шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері талданып ортақ түйіндер жасалынды. Жұмысты орындау барысында отандық және шет мемлекеті ғалымдарының еңбектері, ұлттық заңнама мен шетелдік заңнамалар, халықаралық нормативтік құқықтық актілер қолданылды.

### Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Қазақстан Республикасында жануарлар дүниесін қорғау мәселесі соңғы бес жылдықта аса маңызды қоғамның өзекті тақырыптарының бірі болды. Ол заңды себебі, соңғы уақытта халық тарапынан заңсыз аңшылық, браконьерлік секілді қылмыстық сипаты бар әрекеттер көбейіп кетті. Оның үстіне үй жануарлармен қатаң қарым қатынас орнату фактілері де орын ала бастады. Қазақстан республикасының қолайлы қоршаған ортаны қамтамасыз етудегі ұлттық саясатын ескеретін болсақ осы проблемалардың шешілуі тиіс болды. Профессор Ченцова О.Е., өзінің зерттеуінде жануарлар дүниесін қорғауға байланысты келесі заманауи мәселелерді көтереді. Біріншіден, профессордың пайымдауынша адамдардың жануарлармен тұрмыстық деңгейдегі қарым қатынасының деңгейінің төмендігін атап өтеді. Мәселен, қарапайым халық үй жануарларды ұстау мәдениетімен таныс емес. Үй жануарларын қатал түрде қарау, көшеге лақтырып жіберу, жануарлар мәйіттерін қоқысқа тастау секілді фактілер орын алып отыр. Автордың айтуынша аталған проблемалар, жануарлар дүниесін қорғаудың құқықтық тетіктерінің тиісті деңгейде қалыптаспағандығының белгісі болып табылады. Сол себептен де, жануарларды құқықтық тұрғыдан анықтау өте маңызды болып саналады. Жануарлар дүниесінің жіктелуін анықтау оларды тиімді құқықтық реттеуге септігін тигізеді. Яғни жануарлардың құқықтық мәртебесін анықтайтын заңнама қажет (Ченцова 2022: 1-2).

Қазақстан Республикасында жануарлар дүниесін қорғаудың құқықтық негіздеріне тоқталатын болсақ, бүгінде әр түрлі деңгейде жануарларды қорғауға бағытталған 300 жуық

нормативтік құқықтық актілер қолданылады. Ал тікелей реттейтін нормативтік құқықтық акт ол Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N 593 Заңы. Бұл нормативтік құқықтық актінің көбінде жабайы жануарларды қорғауға бағытталған (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000593>).

Ал үй жануарлары, мәдени немесе демалыс мақсатында қолданылатын жануарлар бұл нормативтік құқықтық актіде тиісті түрде реттелмеген, ол мәселелер сәйкесінше, Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 97-VII заңымен реттелінеді. Бұл заң Қазақстан Республикасында жануарларға жауапкершілікпен қарау саясатының құқықтық негіздерін анықтайды (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000097/z210097.htm>).

Сонымен ұсынылып отырған тақырыптың өзектілігін келесі фактілер айқындайтынын атап өткеніміз жөн. Қазақстан Республикасында өсімдіктер мен жануарлар әлемі мемлекеттің тиісті қорғауында болсада, мемлекетімізде флора мен фаунаның жойылу қаупі басты назарда. Мысалы айтатын болсақ, елімізде осы саладағы құқықбұзушылықтар үшін соңғы төрт жылда 60 192 адам әкімшілік құқықбұзушылық жасағаны үшін жауапкершілікке тартылды. ҚР ҚК 335, 337, 339-баптары бойынша 2 220 қылмыс тіркелген. 1 034 қылмыс бойынша (47%) қылмыстық істер сотқа жолданды (<http://qamqor.gov.kz>). Байқағанымыздай, тіркелген қылмыстардың жартысынан азы тиісті шешімін тапқан жоқ.

Сонымен қатар, ресми деректерге сәйкес соңғы 3 жылда браконьерлердің әрекеттерінен табиғатқа келтірілген залал 3,6 млрд. теңгені құрады, оның 3,7% – ы немесе 136 млн. теңгесі ғана өтелді. Өтемақының бұл төмен пайызы көптеген факторларға байланысты, олардың бірі құқық қорғау органдары мен табиғатты қорғау қызметтерінің хабардарлығы мен өзара әрекеттесуінің төмен деңгейі.

Бүгінде құқық бұзушылықтарды жасау тәсілдері мен әдістері үнемі өзгеріп отырады, жануарларды заңсыз арудың және оларды шет елдерге тасымалдаудың жаңа Қылмыстық схемалары пайда болады, Халықаралық қылмыстық қауымдастықтар құрылуда.

Интерпол өзінің жыл сайынғы баяндамаларында атап өткендей, жануарлар мен өсімдіктер әлемінің объектілері мен олардың туынды

құралдарының заңсыз айналымы есірткі саудасынан кейін екінші орынға шығып, заңсыз қару-жарақ саудасынан асып түсті. Мұндай айналымның көлемі жылына 6-дан 9 миллиард долларға дейінгі соманы құрайды (<https://www.interpol.int>).

Ал Cites хатшылығының мәліметі бойынша, жойылып кету қаупі төнген жануарлар түрлерінің заңсыз саудасы пайдалы бизнес болып табылады және жыл сайын жылына 6 миллиард доллардан асады (<https://europa.eu>).

Қазақстанның географиялық жағдайы елді жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілерінің (ақбөкен мүйіздері, балобандар, Орта Азия тасбақалары, Жетісу Бақа тісі және т.б.) заңсыз саудасының көзі ретінде айқындайды. Сондай-ақ, Қазақстан экзотикалық жануарлар мен өсімдіктердің (жолбарыстар, арыстандар, маймылдар, попугаялар, жыландар және т.б.) үлкен көлемі өтетін транзиттік ел болып табылады.

Мәселен, өткен жылдың шілде айының басында ҰҚК Алматы облысы бойынша департаменті өңірдің шекара қызметі департаментімен бірлесіп, Қазақстаннан Қытайға ақбөкен мүйіздерін заңсыз өндіру және контрабанда арнасын ұйымдастыруға қатысы бар қылмыстық топтың құқыққа қарсы іс-қимылының жолын кесу бойынша арнайы операция жүргізді.

Дериваттардың кезекті ірі партиясын шетелге әкетуді ұйымдастыру әрекеті кезінде ұйымдастырушы мен қылмыстық схемаға қатысушылар ұсталды. Жалпы салмағы 700 келі және жалпы сомасы 8 миллиард теңгеден асатын 3144 ақбөкен мүйізі тәркіленді.

Осы жылдың 5 ақпанында Жаңаарқа ауданының полиция қызметкерлері жедел-ізвестіру іс-шаралары барысында ауданның 29 жастағы тұрғынының басқаруындағы автокөлікті ұстады. Тексеру кезінде көлік салонында ақбөкеннің 844 тексеріліп, тәркіленді. Жүргізуші ұсталып, уақытша ұстау изоляторына қамалды. Оның екі серіктесі анықталып, ұсталды. Осы факті бойынша ҚР ҚК 339-бабында көзделген «сирек кездесетін және Құрып кету қаупі төнген, сондай-ақ өсімдіктер мен жануарлардың түрлерін, олардың бөліктерін немесе дериваттарын пайдалануға тыйым салынған түрлерімен заңсыз қарым-қатынас жасау» қылмыс белгілері бойынша қылмыстық іс қозғалды. Бұл Қарағанды облысында құқық бұзушыларды ұстау және ақбөкен мүйіздерінің ірі партиясын алып қоюдың бір ғана жағдайы емес ([\[nachala-goda-v-proizvodstve-organov-doznaniya-dp-karagandinskoj-oblasti/\]\(https://polisia.kz/ru/bolee-4-tysyach-ugolovnyh-del-nahodilos-s-nachala-goda-v-proizvodstve-organov-doznaniya-dp-karagandinskoj-oblasti/\)\).](https://polisia.kz/ru/bolee-4-tysyach-ugolovnyh-del-nahodilos-s-</a></p></div><div data-bbox=)

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жануарлар дүниесін қорғаудың ең сенімді жолы – тиімді аңшылық шаруашылығын ұйымдастыру. Солтүстік Америкада, Батыс Еуропада және бірқатар Африка елдерінде жануарларды қорғаудың экономикалық рентабельділігімен үйлесуі жабайы жануарлардың көбеюі мен сақталуында таңқаларлық нәтижелерге әкелді, олар жердің шекті сыйымдылығына сәйкес келетін ең жоғары деңгейде үнемі сақталады (Mitchell 2021: 418-422).

Сондай-ақ, өсіп келе жатқан антропогендік баспасөзде биологиялық әртүрлілікті аң аулауға тыйым салу арқылы және тек ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды (ЕҚТА) құру арқылы сақтау мүмкін емес екенін түсіну керек (Bunnefeld 2016: 92-107).

Жануарлар дүниесін қорғаудың ең сенімді жолы-мемлекеттік бақылау жүйесімен және ЕҚТА желісін дамытумен үйлестіре отырып, тиімді аңшылық шаруашылығын ұйымдастыру.

Қазақстан Республикасында Аңшылық шаруашылығы субъектілеріне жануарлар дүниесін қорғау және өсімін молайту жөніндегі міндеттер жүктелген. Олар әртүрлі төлемдермен (орман пайдалану үшін, жануарлар дүниесі объектілерін алып қою үшін, шаруашылық ішілік аңшылықты ұйымдастыру үшін және басқалар үшін) ауыртпалық салынады. Оларға аңшылық, сондай-ақ сирек кездесетін және жойылып бара жатқан жануарлар түрлерін қорғау және өсімін молайту жөніндегі міндеттер жүктелген. Сонымен бірге, аң аулауды пайдаланушыларға ең аз құқықтар берілген және мемлекеттік органдардың олардың қызметіне араласуынан іс жүзінде қорғансыз (аң аулауға тыйым салу, мемлекет мұқтажы үшін жерді өтемақысыз алып қою). Бұл экономикалық салада тұрақты бизнес жүргізуге мүмкіндік бермейтін нақты экономикалық және құқықтық бұрмаланулар бар. Республикада аңшылық шаруашылығының экономикалық көрсеткіштері өзін-өзі қамтамасыз ете алмады және аңшылық шаруашылықтарының басым көпшілігі шығынды болып табылады.

Аң аулау саласының маңызды бағыты-жануарларды қоршау. Жабайы тұяқтыларды фермерлік өсіру аңшылық және ауыл шаруашылығының (дәстүрлі мал шаруашылығына балама), сондай-ақ Қазақстандағы экологиялық туризмнің маңызды элементі бола алар еді. Сонымен қатар, бұл ең құнды биологиялық ресурстарды сақтау мен қалпына келтірудің нақты жолы.

Фермерлік шаруашылықты жүргізу, құс өсіру процесі айтарлықтай қаржылық салымдарды талап етеді. Еуропаның барлық елдерінде аң-құс өсірумен айналысатын мемлекет субсидиялады көздеп отыр. Бұл ретте мемлекет тарапынан қолдау қызметтің басында ғана қажет, содан кейін шаруашылық өзін-өзі өтеуге көшеді (Fischer 2015: 1111-1121).

Көптеген елдерден айырмашылығы, бізде аң аулау саябақтарын орналастыруға шексіз мүмкіндіктер бар-тасталған және миллиондаған гектар егістік жерлер пайдаланылмайды, бұталы жерлерді айтпағанда. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес жануарлар дүниесі мемлекетке тиесілі.

Аңшылық шаруашылығы субъектілеріне жануарлар дүниесін қорғау және өсімін молайту жөніндегі міндеттер жүктелген. Олар әртүрлі төлемдермен (орман пайдалану үшін, жануарлар дүниесі объектілерін алып қою үшін, шаруашылық ішілік аңшылықты ұйымдастыру үшін және басқалар үшін) ауыртпалық салынады. Оларға аңшылық, сондай-ақ сирек кездесетін және жойылып бара жатқан жануарлар түрлерін қорғау және өсімін молайту жөніндегі міндеттер жүктелген. Бұл экономикалық салада тұрақты бизнес жүргізуге мүмкіндік бермейтін нақты экономикалық және құқықтық бұрмаланулар бар. Республикада аңшылық шаруашылығының экономикалық көрсеткіштері өзін-өзі қамтамасыз ете алмады және аңшылық шаруашылықтарының басым көпшілігі шығынды болып табылады. Аңшылық, әуесқойлық балық аулау, аңшылық-балық аулау және экологиялық туризм көптеген елдер мен біздің мемлекетіміздің мәдениеті мен экономикасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Тіпті экономикалық дамыған елдер аң аулауға үлкен мән береді. Аңшылықты ұйымдастыру жөніндегі халықаралық тәжірибені саралайтын болсақ, Мәселен, АҚШ – та, мысалы, 14 миллионға жуық адам әуесқой аң аулаумен айналысады, 45 миллион және 63 миллион адам табиғаттағы жануарларды бақылайды. Олар жыл сайын ел экономикасына 100 млрд., және оларға қызмет көрсету 2 миллионнан астам жұмыс орындарын құрайды. (Komproula: 168-180).

Сонымен қатар, жануарлардың көптеген аңшылық түрлерінің ресурстары жойылып қана қоймай, керісінше қалпына келтірілді, олардың саны мен олжасы өсуде. Моңғолия мен Тәжікстанда жергілікті билік мұндай құқыққа ие, Ресейде сирек кездесетін және Құрып кету қаупі

төнген түрлерді басқару құқығы федералды биліктің құзыретіне жатады, ал федерацияның субъектілері аң аулау түрлерін басқарады. Түркияда бұл құқықты жеке және заңды тұлғаларға беру қарастырылған. Көптеген еуропалық мемлекеттерде (Англия, Германия, Австрия, Чехия және т.б.) жануарлар әлеміне меншік жер иелену құқығымен байланысты, бұл Еуропалық Одақтың кейбір мемлекеттерінде іс жүзінде мемлекеттік жерлердің болмауына байланысты.

Тиісінше, аңшылық жануарларды аулау мөлшерін жер иесі және аңшылық шаруашылығы ұйымы анықтайды. Англияда, Чехияда, Словакияда, Австрияда, ішінара Германияда аңшылық шаруашылықтарының көпшілігі қоршауда өсірілген жануарлар мен жеке жер иеліктерінде аңшылық ұжымдары жалға алған ауданы бойынша шағын аңшылық шаруашылықтары бар қоршалған аңшылық алқаптармен ұсынылған. Түркияда, Украинада, Беларусьта, Ресейде, батыс және Орталық Азияда, Канадада, Африкада аңшылық шаруашылықтардың көп бөлігі жер иеленудің әртүрлі нысандары бар мемлекеттік жерлерде ұйымдастырылған. Көптеген мемлекеттерде аң аулау фермалары мен аң аулау фермалары біріктірілген. Фермаларда жануарлардың аңшылық түрлері де, сирек кездесетін және жойылып бара жатқан жануарлар да өсіріледі, олар ферма иелерінің жеке меншігі болып табылады және осы жануарларды пайдалану ережелерін иесі оларды ұстау және пайдалану кезінде ізгілікпен қарау ережелерін сақтай отырып анықтайды. Түркіменстанда авиацияда өсірілген және еркіне шығарылған жануарларға меншік құқығы оларды шығарған ұйымдар мен мекемелерде қалады. Әр түрлі мемлекеттердегі қалыптасқан жағдайға сүйене отырып, жануарлар дүниесін басқару, оны қорғау және аңшылық шаруашылығын дамыту үшін институттық құрылымға әр түрлі көзқарас (Григорьева 2016: 95-97).

Шет мемлекеттерінің тәжірибесіне сәйкес отырып келесі ұсынысты жасауға болады. Жануарлар дүниесі объектілерін тұрақты пайдалану бөлігінде қолданыстағы заңнаманы жетілдіру (аңшылық шаруашылығын қарқынды жүргізу, аңшылық фермаларын құру, шетелдік аңшылық туризмді дамыту, спорттық аң аулау мен кәсіпшілік аулауды ұйымдастыру) жануарлар дүниесін және оның мекендеу ортасын қорғауға мемлекеттік қаражатты үнемдеуге, ірі аумақтардағы ет қоректі жануарлар мен кеміргіштер арасындағы эпидемиологиялық жағдайды бақылауға мүмкіндік береді, сондай-ақ аңшылар тарапынан

андардың еркінде мекендейтін жабайы тұяқты және сирек кездесетін жануарлардың, аңшылық және сирек кездесетін жабайы жануарлардың вольерлік популяциясы түрінде генетикалық резерваттар құру, қалалардан, келешегі аз елді мекендерден шалғай орналасқан халықтың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету, экологиялық, аңшылық туризмді дамыту және азаматтар үшін демалысты ұйымдастыру үшін инфрақұрылым құру қажет.

Айта кететін тағы бір мәселе, бүгінгі таңда Қазақстанда аңшылық шаруашылығы мен жануарлар ресурстарын басқару нысаны ерекше сипатқа ие. Біздің жүйе жеке және қоғамдық аңшылық шаруашылықтарының базасында тұрған жануарларды басқарудың Еуропалық моделі негізінде құрылған. Бүгінде Қазақстанда аң аулауға болатын барлық дерлік аумақтар аңшыларды пайдаланушыларға бекітіліп, оларға жануарлар дүниесін қорғау жүктелген. Бұл айтарлықтай шығындар, сіз аң аулауға және қызмет көрсетуге рұқсаттарды жүзеге асыра отырып, жалғыз жолмен жаба аласыз.

Жануарлар дүниесін игеруге қатысты мысал ретінде жануарларды басқарудың американдық моделін келтіру танымал болды. Бірақ бұл модель өзіндік ерекше сипатқа ие және басқаша қалыптасқан модель. Мысалы, АҚШ-та сатып алынған жерлерге орналастырылғандарды қоспағанда, іс жүзінде жеке аңшылық шаруашылығы жоқ, ал жануарлар дүниесін қорғауды мемлекет өзінің рейнджерлік қызметімен жүзеге асырады. Мемлекет лицензияларды сатудан және негізгі кірісті – аң аулау мен балық аулауға арналған арнайы жабдықтарды өндіруге және сатуға тартылған компанияларға салынатын арнайы салықтан алады. Бірақ, өкінішке орай, халық санының аздығы (шағын нарық), аңшылық және балық аулау саласында өндіруші компаниялардың болмауы, еліміздің кең аумағы Қазақстан үшін аңшылық шаруашылығын басқарудың бұл моделін қолайсыз болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, Жануарлар ресурстарын басқарудың еуропалық жүйесінің негізгі принциптері: біріншіден, қорғауды аңшылық шаруашылықтарының иелері немесе аңшы жүзеге асырады. Екіншіден, олар бекітілген нормативтер бойынша негізгі аңшылық түрлерін алуға лимиттерді дербес белгілейді. Бұл модель Жануарлар ресурстарын адаптивті басқару деп аталады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, трофейлік аң аулау Жануарлар ресурстарын, оның ішінде сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төн-

ген түрлерді қорғау мен орнықты дамыту ісіндегі ең тиімді құралға айналды. Аңшылықты пайдаланушылар үшін трофейлік аң аулауға жеке турлардан түсетін кірістер қорғау және биотехникалық іс-шараларды жүргізу үшін Нысаналы мақсатқа бағыттالاتын қаражаттың негізгі көзі болып табылады. Бұл туралы Мемлекет алатын кіріс бөлігінің бөлімі де айтады. Мәселен, өткен жылы Алматы облысында 127 шетелдік аңшы бюджетке жануарлар дүниесін пайдаланғаны үшін 14827,91 мың теңге, ал 1380 қазақстандық аңшы 11281,468 мың теңге әкелді. Аңшылық шаруашылықтары көрсететін өзге де қызметтерден түсетін табыстағы да осындай пропорция. Жалпы, трофейлік аң аулауды жүргізетін Алматы облысындағы 10 шаруашылық 240 000 мың теңгеге жуық жалпы табыс тапты. Бүгінде трофейлік аң аулау ел бойынша 15-20-дан аспайтын шаруашылықтарда жүргізіледі.

Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы қолданыстағы заңнамада аңшылық шаруашылығы субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін айқындау бөлігінде теңгерімсіздік болады. Осылайша, шығынды қаржылық міндеттемелердің көптігі кезінде аңшыларды пайдаланушылардың құқықтары аңшылық жануарлар түрлерінің квотасын сатып алуға және оны одан әрі сатуға дейін азаяды. Жануарлар дүниесін пайдалануды жүзеге асыру кезінде елеулі шығыстарды көтере отырып, аңшылық шаруашылығы субъектілері бекітілген аңшылық алқаптарының аумағында жануарларды заңсыз аулаған жағдайда залалды өтеу кепілдіктерінен айырылады.

Аңшылық шаруашылығына келтірілген залалды өтеу тетігінің болмауы! Құрамында қылмыстық ниеті жоқ заңсыз немесе тіпті мәжбүрлі әрекеттерден болатын жануарлар дүниесі мен аңшылық алқаптарға келтірілген залал кінәлі тараптың есебінен өтелуге тиіс. Мұндай шығыстарды өтеудің құқықтық негіздері мен тетіктері заңмен бекітілмеген.

### Қорытынды

Сонымен талдау көрсеткендей, Қазақстан Республикасында жануарлар дүниесін қорғау соның ішінде аңшылық саласында келесі проблемалар бар:

- Аң аулаудың оңтайлы мерзімдерін айқындау, аңшылық жануарларды алып қою лимитін бекіту бөлігінде аңшылық шаруашылығын басқарудың қолданыстағы тетігі, саны реттелуге

жататын жануарлар түрлерін алып қоюға рұқсат алу рәсімі жабайы жануарлардың мекендеу жағдайларының өзгеруіне (климаттық, антропогендік және басқалар), олардың санының жергілікті өзгеруіне жедел ден қоюға, сондай-ақ жыртқыштар ауыл шаруашылығы жануарлары мен адамдарға шабуыл жасаған кезде шұғыл шаралар қолдануға мүмкіндік бермейді. Оның себебі, Саны реттеуге жататын жануарлар түрлерін алып қоюға рұқсат алу рәсімі, аң аулау мерзімдерін ауыстыру қазіргі уақытта уәкілетті органның құзыретіне кіреді. Жергілікті атқарушы орган жергілікті жерлердегі жағдайды иеленеді және жабайы жануарлардың мекендеу жағдайларының өзгеруіне (климаттық, антропогендік және басқалар) және олардың санының жергілікті өзгеруіне неғұрлым жедел ден қоя алады, сондай-ақ өңірдің кәсіпкерлері мен азаматтарының мүдделерін ескере алады. Осыған байланысты оның құзыретіне аң аулау мерзімдерін ауыстыруды, жануарлардың аңшылық түрлерін алуға лимиттерді бекітуді және Саны реттелуге жататын жануарлар түрлерін алып қоюға шешім қабылдауды жатқызу қажет деп ойлаймыз;

- Республикада аңшылық шаруашылығының экономикалық көрсеткіштері өзін-өзі қамтамасыз ете алмады және аңшылық шаруашылықтарының басым көпшілігі шығынды болып табылады. Бұл экономикалық салада тұрақты бизнес жүргізуге мүмкіндік бермейтін нақты экономикалық және құқықтық бұрмаланулар бар. Аңшылық шаруашылығы субъектілеріне жануарлар дүниесін қорғау және өсімін молайту жөніндегі міндеттер жүктелген. Олар әртүрлі төлемдермен (орман пайдалану үшін, жануарлар дүниесі объектілерін алып қою үшін, шаруашылық ішілік аңшылықты ұйымдастыру үшін және басқалар үшін) ауыртпалық салынады. Оларға өз қаражаты есебінен аңшылық, сондай-ақ сирек кездесетін және жойылып бара жатқан жануарлар түрлерін қорғау және өсімін молайту жөніндегі міндеттер жүктелген. Жануарлар дүниесін қорғауда аумағында жаппай әуесқойлық (спорттық) аң аулау жүргізілетін аңшылардың қоғамдық бірлестіктері және республиканың аңшылық алқаптарының жартысынан астамы бекітіліп берілген жеке аңшылық шаруашылығы ұйымдары маңызды рөл атқарады. Аңшылардың қоғамдық бірлестіктері мен аңшылық шаруашылығы субъектілері жануарлар дүниесін, оның ішінде сирек кездесетін және Құрып кету қаупі төнген түрлерді қорғау және өсімін молайту жөніндегі іс-шараларды жүзеге асырады. Олардың

әлеуеті жабайы жануарларды қорғау жүйесін едәуір жақсартуға мүмкіндік береді. Бірақ бұл ретте аңшылық шаруашылығы ұйымдарының құқықтық қорғалуын арттыру және оларды одан әрі дамыту шараларын көздеу қажет;

- Лимитті қалыптастырудың және бекітудің қазіргі қолданыстағы тәртібі жануарлар дүниесін сарқылмайтын пайдаланудың биологиялық негіздеріне жауап бермейді және аңшылық шаруашылықтарына жабайы жануарлардың аңшылық таралымдарын басқаруға мүмкіндік бермейді. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес лимитті қалыптастыру және бекіту тәртібі қазіргі уақытта ұзақ мерзімді болжамға негізделген. Аң аулаудың ағымдағы маусымының лимиті 1 жыл ішінде алынған есепке алу деректеріне, ал жануарлардың кейбір түрлері бойынша оларды алып қоюдан 1,5 – 2 жыл бұрын алынады. Аңшылық шаруашылығы субъектілері берген Сан есебінің деректері лимитті бекіту кезінде иесізденеді және квоталарды бөлу кезінде аңшылық пайдаланушылар жабайы жануарлардың өз алқаптарында өсімін молайту жөніндегі нәтижелерді есепке алмай, жануарларды алып қоюға рұқсат алады.

Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы министрі бекітетін аң аулаудың ағымдағы маусымының лимиті 1 жыл бұрын алынған есепке алу деректеріне, ал жануарлардың кейбір түрлері бойынша оларды алып қоюдан 1,5 жыл бұрын алынады. Бұл ретте тұяқты жануарлар бойынша лимит популяцияның жыныстық және жас санаттары (еркектер, ұрғашылар, жас төлдер) бойынша айқындалады, ал қысқы маршруттық есепке алу деректеріне негізделген, яғни жас төлдер әлі туылмаған. Ұшу ойыны бойынша есептік деректер ол ұшып келгенге дейін беріледі және тиісінше тек өткен жылы, яғни оны өндіруден 2 жыл бұрын ұсынылуы мүмкін. Жануарлардың көптеген түрлерінің саны күрт ауытқуға ұшырайды және көбінесе климаттық жағдайларға байланысты. Сонымен, егер тоғандар кеуіп кетсе, онда мускрат, Кемер, қопсытқыш, суда жүзетін құстар мен батпақты ойындардың саны азаяды. Қысқы кезеңде еру мен аяздардың ауысуы кезінде Бурабай ойыны, қояндар көп мөлшерде өледі, ал қар көп болған кезде және көптеген тұяқтылар және т.б. егер аң аулаушы санын қалпына келтіргісі келсе, ол жекелеген түрлерге аң аулауды жаба алмайды (кекілік, қоян және т. б.) немесе тұяқтылардың тек бір бөлігін ғана аулауға рұқсат ете алмайды, аналықтарды аулауға тыйым салады. Терринспекциялар лимитті игеруді

талап етеді, ал оны игермеген жағдайда келесі жылға квотаны төмендетеді. Аңшылық шаруашылығы субъектілері санын есепке алуды жыл сайын жүргізеді. Алайда, КЛХиЖМ аңшылық жануарларды алып қою лимитінің жобасын дайындау кезінде облыстар бөлінісінде есепке алу деректерін біріктіреді (жеке аңшылық бойынша емес. шаруашылықтарға). Квоталарды бөлу кезінде аңшылық пайдаланушылардың қайсысы өсіп, кім азайып жатқанын анықтау мүмкін емес. Нәтижесінде адал ниетті аңшылық пайдаланушы (жабайы жануарларды қорғауға және өсімін молайтуға қаражат салатын) квотаны толық көлемде алатынына және аңшылық жануарларды аулауды алдын ала жоспарлай алмайтынына, оның ішінде шетелдік аңшылармен шарттар жасай алмайтынына кепілдік бермейді, өйткені жыл сайын нақты дерек бойынша аулау квотасын алады.

- Қазақстанда аңшылық шаруашылығының перспективалы бағыты – аң өсіру іс жүзінде тиісті дамуға ие болмады. Себебі, жабайы жануарлардың санын жасанды өсіру жолымен қалпына келтіру үшін жеке инвесторды тартудың құқықтық тетігі жоқ. Жабайы жануарларды, ең алдымен аң аулау объектілеріне жатқызылған түрлерін, сондай-ақ сирек кездесетін түрлерін сақтау мен қалпына келтіруде айтарлықтай жетістіктерге жеткен бірқатар елдердің тәжірибесі мұның негізінде заңнамалық, табиғатты қорғау және экономикалық деңгейлерде жеке бастамаларды мемлекеттік қолдау жатыр. Қазақстанда аңшылық шаруашылығының перспективалы бағыты – аң өсіру іс жүзінде тиісті дамуға ие бол-

мады, өйткені жабайы жануарларды жасанды өсіру арқылы олардың санын қалпына келтіру үшін жеке инвесторды тартудың құқықтық тетігі жоқ. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Бюджет Кодексінің 35-бабының 5-тармағына сәйкес жабайы жануарларды жасанды өсіруді және оларды табиғатқа шығаруды субсидиялау қағидаларын әзірлеу мен бекіту бөлігінде уәкілдің құзыретіне толықтырулар енгізу қажет.

Уәкілетті органның осы құзыретін іс жүзінде қолдану жануарларды өсіруді және оларды табиғатқа шығаруды жүзеге асыратын субъект шеккен шығыстардың бір бөлігін субсидиялау арқылы экономика саласын-аңшылық шаруашылығын дамыту процесіне жеке инвесторды тартудың қаржылық тетігін енгізуге мүмкіндік береді. Қоршауда жабайы жануарларды, оның ішінде сирек кездесетін жануарларды өсіруге бағытталған аңшылық фермаларын, сафари парктерін, ойын фермаларын құру үшін қолайлы жағдайлар жасау мақсатында Жер, Салық және экологиялық кодекстердің тиісті баптарына және «жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» Заңға жеке және заңды тұлғаларға жер учаскелерін, салық жеңілдіктерін беруге және шенеуніктерге олардың көсіпкерлік қызметіне үнемі араласуға мүмкіндік беретін нормаларды алып тастауға бағытталған түзетулер енгізу қажет. Сондай-ақ жабайы жануарларды жасанды өсіруді және оларды табиғатқа шығаруды субсидиялау қағидаларын әзірлеу мен бекіту бөлігінде уәкілетті органның құзыретіне толықтырулар енгізу қажеттігі бар.

#### Әдебиеттер

2021 жылға арналған Қоршаған ортасының жай-күйі туралы және Қазақстан Республикасының табиғи ресурстарын пайдалану туралы Ұлттық баяндамасы // Қазақстан Республикасының Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің ресми интернет ресурсы – [Электр.ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <https://ecogeo.gov.kz/ru>

Григорьева М.П. Сельский туризм: понятие, история и тенденции развития //Символ науки. – 2016. – № 1-1(1S). – С. 95-97.

Данные ДВД Карагандинской области за февраль 2022 года – [Электр.ресурс]. – Режим доступа: <https://polisia.kz>

Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N 593 Заңы. – [Электр.ресурс]. – Қолжетімділік режимі: [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000593\\_](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000593_)

Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 97-VII заңы – [Электр.ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000097/z210097.htm>

Статистические данные Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК за 2020-2024 гг. – [Электр.ресурс]. – Режим доступа: <https://qamqor.gov.kz>

Официальный сайт Интерпола – [Электр.ресурс]. – Режим доступа: <https://www.interpol.int/en/News-and-Events/News/2021/Global-arrests-and-seizures-INTERPOL-WCO-operation-strikes-wildlife-and-timber-trafficking-networks>

Ченцова О.И. Правовая защита животных // – [Электр.ресурс]. – Режим доступа: [https://aequitas.kz/upload/files/publications/2022/Ченцова\\_О.И.\\_Правовая\\_защита\\_животных.pdf](https://aequitas.kz/upload/files/publications/2022/Ченцова_О.И._Правовая_защита_животных.pdf)



Bunnefeld T. et al. (2016) Opportunities and Pitfalls in Realising the Potential Contribution of Trophy Hunting to Antelope Conservation. *Antelope Conservation*, 10.1002/9781118409572.ch6, p. 92-107

Fischer A. et al. (2015) Trophy hunters' willingness to pay for wildlife conservation and community benefits. *Conservation Biology*, 10.1111/cobi.12467, Vol. 29, 4, p.1111-1121

Komppula R. et al. (2013) Hunting as a travel experience: An auto-ethnographic study of hunting tourism in Finland and the USA. *Tourism Management*, Volume 35, P. 168-180

Mitchell, C. D. et al. (2021) A Call for More Nuanced Dialogues About Trophy Hunting. *The Journal of Wildlife Management*, 10.1002/jwmg.22017, Volume 85 (3). p. 418-422

Official cite of Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, CITES, [www.cites.org](http://www.cites.org) – [Electronic resource]. – Access mode: Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora ([europa.eu](http://europa.eu))

Staniszewska L. Rozważania w przedmiocie adekwatności i sprawiedliwości administracyjnych kar pieniężnych na gruncie ustawy o ochronie przyrody, ze szczególnym uwzględnieniem kar z tytułu usunięcia drzew i krzewów bez wymaganego zezwolenia, // *Studia Prawa Publicznego* – 2013. - №3. – pp. 154–157.

Schmahmann D.R. et al. (1995) *The Case Against Rights for Animals*, 22 B.C. Env'tl. Aff. L. Rev. 747, 751.

## References

2021 zhylyga arnalğan qorshagan ortasynyng zhaj-kyji turaly zhane Qazaqstan Respublikasynyng tabigi resurstarın pajdalanu turaly Ultyq bajandamasy // Qazaqstan Respublikasynyng Jekologija, geologija zhane tabigi resurstar ministriligining resmi internet resursy [National report on the state of the environment and the use of natural resources of the Republic of Kazakhstan for 2021// Official Internet resource of the Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan] – [Jelekt. resurs]. – Qolzhetimdilik rezhimi: <https://ecogeo.gov.kz/ru>.

Bunnefeld T. et al. (2016) Opportunities and Pitfalls in Realising the Potential Contribution of Trophy Hunting to Antelope Conservation. *Antelope Conservation*, 10.1002/9781118409572.ch6, p. 92-107

Chencova O.I. Pravovaja zashhita zhyvotnyh [] // – [Jelekt.resurs]. – Rezhim dostupa: [https://aequitas.kz/upload/files/publications/2022/Chencova\\_O.I.\\_Pravovaja\\_zashhita\\_zhyvotnyh.pdf](https://aequitas.kz/upload/files/publications/2022/Chencova_O.I._Pravovaja_zashhita_zhyvotnyh.pdf)

Dannye DVD Karagandinskoy oblasti za fevral' 2022 goda [These material of the Department of Internal Affairs of Karaganda region for February 2022 – [Electronic resource]] – [Jelekt.resurs]. – Rezhim dostupa: <https://polisia.kz>

Fischer A. et al. (2015) Trophy hunters' willingness to pay for wildlife conservation and community benefits. *Conservation Biology*, 10.1111/cobi.12467, Vol. 29, 4, p.1111-1121

Grigor'eva M.P. Sel'skij turizm: ponjatie, istorija i tendencii razvitija [Rural tourism: concept, history and tendencies of development] // *Simvol nauki*. – 2016. – № 1-1(1S). – S. 95-97.

Komppula R. et al. (2013) Hunting as a travel experience: An auto-ethnographic study of hunting tourism in Finland and the USA. *Tourism Management*, Volume 35, P. 168-180

Mitchell, C. D. et al. (2021) A Call for More Nuanced Dialogues About Trophy Hunting. *The Journal of Wildlife Management*, 10.1002/jwmg.22017, Volume 85 (3). r. 418-422

Oficial'nyj sajt Interpola [Interpol official site – [Electronic resource].] – [Jelekt.resurs]. – Rezhim dostupa: <https://www.interpol.int/en/News-and-Events/News/2021/Global-arrests-and-seizures-INTERPOL-WCO-operation-strikes-wildlife-and-timber-trafficking-networks>

Official cite of Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, CITES, [www.cites.org](http://www.cites.org) – [Electronic resource]. – Access mode: Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora ([europa.eu](http://europa.eu))

Staniszewska L. Rozważania w przedmiocie adekwatności i sprawiedliwości administracyjnych kar pieniężnych na gruncie ustawy o ochronie przyrody, ze szczególnym uwzględnieniem kar z tytułu usunięcia drzew i krzewów bez wymaganego zezwolenia, // *Studia Prawa Publicznego* – 2013. - №3. – pp. 154–157.

Statisticheskie dannye Komiteta po pravovoj statistike i special'nyim ucheta General'noj prokuratury RK za 2020-2024 gg. – [Jelekt.resurs]. – Rezhim dostupa: <https://qamqor.gov.kz>

Schmahmann D.R. et al. (1995) *The Case Against Rights for Animals*, 22 B.C. Env'tl. Aff. L. Rev. 747, 751.

Zhanuarlar dyniesin qorgau, osimin molajtu zhane pajdalanu turaly Qazaqstan Respublikasynyng 2004 zhylygy 9 shildedegi N 593 Zangy [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 9, 2004 No. 593 on protection, growth and use of wildlife.] – [Jelekt. resurs]. – Qolzhetimdilik rezhimi: [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000593\\_](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000593_)

Zhanuarlarga zhaupkershilikpen qarau turaly Qazaqstan Respublikasynyng 2021 zhylygy 30 zheltoqsandagy № 97-VII zangy [Law No. 97-VII of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2021 on the responsible treatment of animals] – [Jelekt.resurs]. – Qolzhetimdilik rezhimi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z210000097/z210097.htm>

**Авторлар туралы мәлімет:**

*Телеуов Галым Байгазыевич (корреспондент автор) – PhD, Халықаралық білім беру корпорациясындағы Қазақстан – Америка университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: galim200385@mail.ru);*

*Бектурганов Абдиманап Еликбаевич – заң ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің кафедра меңгерушісі (Қазақстан, Астана қ., e-mail: a.e.bekturganovi@mail.ru).*

**Information about authors:**

*Teleuov Galym Baigazyevich (corresponding author) – PhD, Kazakhstan-American University in International Education Corporation (Kazakhstan, Almaty, e-mail: galim200385@mail.ru);*

*Bekturganov Abdimanap Elikbaevich – Doctor of Law, L.N. Head of the department of Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan, Astana, e-mail: a.e.bekturganovi@mail.ru).*

*Тіркелді: 15.04.2024 ж.  
Қабылданды: 18.05.2024 ж.*